SEAGULL JOURNALS
A Peer-Reviewed International Multidisciplinary Research
ISSN : 2584-1963 (Approved)

दलित साहित्याचे स्वरूप व प्रेरणा

डॉ. रमेश श्रीरंग औताडे

सहयोगी प्राध्यापक,
मराठी विभाग,
संत ज्ञानेश्वर विद्यालय, सोयगाव,
ता.सोयगाव,
जिल्हा छत्रपती संभाजीनगर

दलित साहित्य हे केवळ साहित्यिक प्रयत्न नाही; ते एक सामाजिक, वैचारिक, आणि मानसिक क्रांती आहे. त्याच्या प्रेरणा वेदनेत, विद्रोहात, आत्मभानात, आणि आंबेडकरी विचारसरणीत खोलवर रूजलेल्या आहेत.

दलित साहित्य समाजातील पिडीतांचा आवाज आहे. त्यात केवळ अन्यायाविरुद्ध संघर्ष नाही, तर नव्या समाजनिर्मितीची प्रखर प्रेरणाही आहे.

दलित साहित्याचा प्रवास एक अद्वितीय जागृतीचा प्रवास आहे—जो आजही चालू आहे, आणि तो चालूच राहणार आहे.

प्रस्तावना:

दलित साहित्य हे भारतीय साहित्यातील क्रांतिकारी आणि परिवर्तनवादी साहित्यप्रवाह मानले जाते. हे साहित्य हॆ सामाजिक विषमतेविरोधातील लढ्याचे प्रतिबिंब आहे. अस्पृश्यतेचा अत्यंत त्रासदायक अनुभव, शोषण, अपमान, आणि जातीआधारित अन्याय ही दलित साहित्याची बीजे आहेत. १९६० नंतर विशेषतः बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन एक नवा सामाजिक आणि साहित्यिक आवाज उठला—तो म्हणजे दलित साहित्याचा आवाज. हा आवाज वेदना, विद्रोह आणि आत्मभान यांचा सर्जनशील आविष्कार आहे.

भारतीय समाजव्यवस्था ही प्राचीन काळापासूनच विविध सामाजिक गटांमध्ये विभागलेली असून त्या विभागणीच्या केंद्रस्थानी वर्णव्यवस्था आणि जातव्यवस्था आहे. या व्यवस्थेमुळे काही जातींना समाजाच्या सर्व अधिकारांपासून वंचित ठेवले गेले आणि त्या जातींना 'दलित' असे संबोधले गेले. या वंचित, शोषित, उपेक्षित घटकांच्या जीवनात झालेला अत्याचार, अन्याय आणि तिरस्कार हा हजारो वर्षांचा आहे. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेतून दलितांनी आपला आवाज उठवायला सुरुवात केली – केवळ सामाजिक, राजकीय चळवळीतून नाही, तर साहित्याच्या माध्यमातूनही. अशा साहित्यप्रवाहाला आपण 'दलित साहित्य' असे म्हणतो.

दलित साहित्य हे सौंदर्यशास्त्राचे निकष झुगारून देणारे, अनुभव आणि संघर्ष यावर आधारित साहित्य आहे. याचे मूळ प्रेरणास्थान म्हणजे स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव, सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा विद्रोह आणि मानवतेची आस. हे साहित्य अनुभववादी, विद्रोही, संवेदनशील, आणि क्रांतिकारी आहे. या साहित्यातून दलितांचे दुःख, त्यांचे अपमान, त्यांचे स्वप्न, त्यांची लढाई – हे सगळे उघडपणे मांडले गेले आहे.

दलित साहित्याचा उगम केवळ साहित्यातून झाला नाही, तर तो एक व्यापक सामाजिक चळवळ म्हणून जन्माला आला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन अनेक दलित लेखकांनी लेखणी

हाती घेतली. त्यांनी आपल्या जीवनातील कटू अनुभव आणि अपमानास्पद वास्तव प्रामाणिकपणे शब्दबद्ध केले. त्यांच्या लेखनात सौंदर्याच्या कल्पनांपेक्षा सत्याची धार आणि अनुभवाची तीव्रता अधिक ठळक आहे. यामुळेच दलित साहित्याने मराठी साहित्याच्या इतिहासात एक वेगळे वळण निर्माण केले.

साहित्यात 'अनुभव' हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग असतो. दलित लेखकांनी आपल्या वैयक्तिक आणि सामूहिक अनुभवांना थेट स्वरूपात मांडले. त्यामुळे हे साहित्य आवाजी साहित्य ठरले. "आमच्यासाठी लिहिण्याची गरज नाही, आम्ही स्वतः लिहू लागलो" – हे वाक्य दलित साहित्यकारांनी खरे करून दाखवले. त्यांनी आपल्या वेदनांना, असंतोषाला आणि उर्मीला वाचा फोडली.

दलित साहित्यात प्रमुखतः तीन प्रेरणास्त्रोत कार्यरत असल्याचे दिसते – (१) आंबेडकरी विचारधारा, (२) स्वानुभवाची जाणीव, आणि (३) सामाजिक परिवर्तनाची आस. हे साहित्य केवळ लेखन नसून ते समाजातील तळागाळातील जीवनाचे दस्तावेज आहे. जिथे मुख्य प्रवाहातील साहित्यकारांनी मौन बाळगले, तिथे दलित लेखकांनी शब्दांनी हुंकार भरला. त्यामुळे हे साहित्य सामाजिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

१. दलित सा`हित्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

दलित साहित्याची प्रेरणा समजण्यासाठी आपण भारताच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाकडे पाहिले पाहिजे. भारतीय समाज व्यवस्था हजारो वर्षांपासून वर्णाश्रमधर्मावर आधारलेली आहे. या व्यवस्थेत दलितांना समाजाच्या तळात स्थान देण्यात आले. शिक्षण, धर्म, सत्ता, कला, आणि मानवी प्रतिष्ठेपासून त्यांना वंचित ठेवण्यात आले.

या सामाजिक अन्यायाबाबत, आपली वेदना मांडणारे काही संत होते, जसे की संत चोखोमेळा ,संत रविदास, संत सोयराबाई, संत सेना महाराज यांची अभंगवाणीही दलित भावजगतातून जन्म घेतलेली आहे. मात्र, आधुनिक दलित साहित्याचा पाया १९व्या शतकात जोतीराव फुले आणि पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घातला.

२.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची वैचारिक प्रेरणा:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित साहित्याचे अधिष्ठान आहेत. त्यांनी दलितांच्या जीवनात आत्मभान निर्माण करून लेखणीला दिशा दिली. त्यांनी सांगितलेली “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” ही त्रिसूत्री दलित लेखकांसाठी प्रेरणास्रोत ठरली. त्यांनी वर्णव्यवस्थेचा वैज्ञानिक व सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार करून त्याच्या मुळावर आघात केला. बाबासाहेबांच्या ग्रंथांनी आणि भाषणांनी दलित साहित्यात संघर्षाची जाणीव निर्माण केली. अनेक दलित लेखकांनी आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव लेखनामध्ये प्रकट केला आहे. त्यामुळे दलित साहित्य हे केवळ करुणेचा आविष्कार नसून एक चळवळीचा दस्तावेज आहे. आंबेडकरी तत्वज्ञान ही दलित साहित्यातील केंद्रस्थानी प्रेरणा आहे.

३.आत्मभानाची प्रेरणा:

दलित साहित्य म्हणजे आत्मकथन आहे—स्वानुभवातून आलेले, स्ववेदनांनी पोसलेले. या साहित्यातील प्रेरणा ही स्वतःच्या अस्तित्वाच्या जाणीवेची आहे. पूर्वी शोषण सहन केले जात होते, आता मात्र ते व्यक्त होऊ लागले. ‘मी कोण आहे?’, ‘माझे जगणे का वेगळे?’ याचे आत्मभान हे लेखनामागील मूळ प्रेरणा बनले. दलित लेखकांनी “माझे अनुभव मीच लिहिणार, दुसरा कोणी नाही,” असा ठाम निर्धार केला. त्यामुळे दलित साहित्य हे अनुभवसिद्ध, प्रामाणिक आणि उग्र स्वरूपाचे आहे.

४. सामाजिक विषमतेविरुद्धचा विद्रोह:

दलित साहित्याची महत्वाची प्रेरणा म्हणजे अन्यायाविरुद्धचा विद्रोह.

गावागावांत झालेला अस्पृश्यतेचा अनुभव, मंदिर प्रवेश नाकारणे, विहिरीचे पाणी न मिळणे, शाळेत भेदभाव, कामाच्या ठिकाणी अपमान—या सर्वांनी लेखकाच्या मनात असंतोष निर्माण केला.

हा असंतोष शब्दरूपाने व्यक्त होतो तेव्हा तो विद्रोह बनतो.

दया पवार पासून ते नामदेव ढसाळ, लक्ष्मण माने, शरणकुमार लिंबाळे, यांच्यापर्यंत हा विद्रोह एक प्रेरणास्रोत ठरतो.

५. संवेदनशीलतेची प्रेरणा – वेदनेतून सृजन

दलित साहित्य हे वेदनेतून सृजन झालेले साहित्य आहे. यात भडकपणा नाही, तर जळजळीत सत्य आहे.

'दलित लेखकाच्या लेखणीतून आत्मभानाचे रक्त वाहते'.

त्यांच्या कथांमध्ये उपेक्षा, भूख, वस्तीतील दारिद्य, जातीभेद यांचे प्रखर चित्रण असते.

ही संवेदनशीलता आणि व्यथांची प्रचिती हे त्यांचे लेखन अधिक प्रभावी करते. अशा साहित्याची प्रेरणा ही जीवनाच्या खडतर वास्तवातून उगम पावलेली असते.

६. दलित चळवळीचा प्रभाव:

दलित साहित्य हा एक चळवळीचा भाग आहे. दलित पँथर संघटनेने १९७२ मध्ये सुरू केलेली सांस्कृतिक क्रांती ही प्रेरणा मानावी लागेल. नामदेव ढसाळ, शरणकुमार लिंबाळे, बाबुराव बागुल,यशवंत मनोहर, राजा ढाले, शंकरराव खरात,दत्ता भगत, गंगाधर पानतावणे यांच्या सारख्या साहित्यिकांनी दलित चळवळ चालवून दलितांच्या प्रश्नांचा मागोवा घेतला.

या चळवळीमुळे लेखनात नवसंवेदना आली.. नवी अभिव्यक्ती आली.

या चळवळीचे साहित्य हे समाजमनाला हादरवणारे ठरले.

७. अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य व सर्जनशीलता:

आधुनिक दलित साहित्य हे केवळ सामाजिक आरोप-प्रत्यारोपात अडकलेले नाही, तर ते वैविध्यपूर्ण शैलीत लिहिले जात आहे. लक्ष्मण माने यांचे यांचे उपरा, शरणकुमार लिंबाळे यांचे अक्करमाशी, दया पवार यांचे बलूतं, प्र. ई. सोनकांबळे यांचे आठवणीचे पक्षी ही आत्मकथने आणि बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ यांची कविता जयंत पवार यांची नाटके, अशा विविध प्रकारांतून दलित साहित्य विस्तारले आहे.

अशा सर्जनशील अभिव्यक्तीमागे प्रेरणा आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,महात्मा फुले यांची. ती प्रेरणा घेऊन दलित साहित्याची वाटचाल चालू आहे.

८. समता, बंधुता आणि न्यायाची प्रेरणा

दलित साहित्याचा अंतिम हेतू म्हणजे समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय.

बाबासाहेबांनी दिलेल्या घटनेत ही मूल्ये आहेत. त्यांचे प्रत्यक्ष अंमलात येणे हेच दलित साहित्याचे ध्येय आहे. लेखनाच्या माध्यमातून समाजाला जागृत करणे, व्यवस्था बदलविणे, आणि एक समतावादी समाज निर्माण करणे हा यासाठी दलित समाजाचा हा लढा आहे,साहित्यातील अभिव्यक्ती आहे.

९.दलित साहित्याची भाषाशैली :

दलित साहित्याची भाषा ही वेदनेची, विद्रोहाची आणि आत्मभानाची भाषा आहे. तिची शैली वास्तवदर्शी, प्रभावी आणि प्रेरणादायक असून ती मुख्य प्रवाहातील साहित्याशी संवादी असतानाही एक स्वतंत्र दिशा घेते. हे साहित्य जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांची कथा सांगते. त्यामुळे त्याची भाषा-शैली केवळ साहित्यिक डौल नसून ती अस्तित्वाची आणि संघर्षाची साक्ष आहे. दलित साहित्याने मराठी साहित्यात अभूतपूर्व स्फोट घडवून आणत नवे मूल्य, नवा सूर आणि नव्या शैलीची निर्मिती केली आहे.

समारोप :

दलित साहित्य हे केवळ साहित्यिक अभिव्यक्तीच नव्हे, तर सामाजिक परिवर्तनाची एक ज्वालामुखी बनली आहे. शोषण, अन्याय, भेदभाव आणि अवहेलनांच्या गाठी उलगडणारे हे साहित्य दलितांच्या आत्मकथनातून स्फुरले आहे. या साहित्याने एकविसाव्या शतकातही सामाजिक चेतनेची मशाल प्रज्वलित ठेवली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या विचारांचं बीज या साहित्यात रुजलेलं आहे. यातून फक्त वेदना आणि संघर्षच नव्हे तर आत्मगौरव, विद्रोह आणि अस्तित्वाचा आग्रहही दिसून येतो. दलित कवितांमधील करुणा, कथा-कादंबऱ्यांतील विद्रोह आणि आत्मकथांतील सत्यकथन यामुळे दलित साहित्याने मुख्य प्रवाहाला एक नवी दिशा दिली आहे.

हे साहित्य केवळ दलित समाजापुरते मर्यादित न राहता सर्व समाजाच्या अंतर्मनाला जागं करतं, प्रश्न विचारतं आणि सामाजिक समतेच्या दिशेने प्रेरणा देतं. त्यामुळे दलित साहित्य हे आजच्या काळातील सर्वाधिक सामाजिकदृष्ट्या परिणामकारक साहित्यप्रकार म्हणून अधोरेखित करता येईल. हे केवळ साहित्य नाही, तर संघर्षाचा दस्तऐवज आहे.

निष्कर्ष

दलित साहित्य हे केवळ साहित्यिक प्रयत्न नाही; ते एक सामाजिक, वैचारिक, आणि मानसिक क्रांती आहे. त्याच्या प्रेरणा वेदनेत, विद्रोहात, आत्मभानात, आणि आंबेडकरी विचारसरणीत खोलवर रूजलेल्या आहेत.

दलित साहित्य समाजातील पिडीतांचा आवाज आहे.

त्यात केवळ अन्यायाविरुद्ध संघर्ष नाही, तर नव्या समाजनिर्मितीची प्रखर प्रेरणाही आहे.

दलित साहित्याचा प्रवास एक अद्वितीय जागृतीचा प्रवास आहे—जो आजही चालू आहे, आणि तो चालूच राहणार आहे.

संदर्भसूची

१.डॉ. मनोहर यशवंत- 'दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप'

२.डॉ. भगत दत्ता - दलित साहित्य: दिशा आणि दिशांतर

३. पानतावणे गंगाधर -:'दलित वैचारिक वाङ्मय '

४.फडके भालचंद्र -

'दलित साहित्य: वेदना आणि विद्रोह'

५.जाधव रा. ग.-'निळी पहाट '